

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

ГРИГОРЕНКО ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК=161.2+81'373.7:398.9

**ЕТНОГРАФІЧНА ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ
У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Спеціальність: 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Жайворонок Віталій Вікторович,
Інститут мовознавства імені О.О.Потебні
НАН України, провідний науковий
співробітник відділу загальнославистичної
проблематики та східнослов'янських мов

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Стишов Олександр Анатолійович,
Київський національний лінгвістичний
університет, завідувач кафедри фонетики і
граматики слов'янських мов

кандидат філологічних наук
Самойлова Ірина Анатоліївна,
Інститут української мови НАН України,
науковий співробітник відділу лексикології
та комп'ютерної лексикографії

Провідна установа: Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова (кафедра української
мови), Міністерство освіти і науки України

Захист відбудеться "18" *листопада* 2005 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, к. 63).

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці імені М.Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, вул. Володимирська, 58, к. 10).

Автореферат розіслано "12" *листопада* 2005 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент

Л.П. Гнатюк Л.П. Гнатюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Для всебічного вивчення лексичної системи мови (незалежно від того, чи досліджують її сучасний стан, чи історичний її розвиток) необхідний якомога повніший опис окремих шарів лексики, тих чи тих її тематичних груп. Пріоритетним напрямком сучасної лінгвістики є дослідження формальної і змістової сторони лексичних одиниць, здійснюване в руслі проблем номінації, семантики і в проекції на носія мови – етнос.

Доля кожного народу органічно переплетена з долею його мови. Історія засвідчує численні приклади того, що із зникненням мови зникає етнос. Виступаючи однією з ознак етноспільноти, остання забезпечує єдність етносу, розчленованого державними кордонами, розділеного географічним простором, розмежованого соціальними, політичними, релігійними чинниками. Хіба не мова єднає стільки століть і розпорошених по світу українців? Не випадково дослідження культурної самобутності народу, відбитої в національно-мовній картині світу, давно стало одним з актуальних напрямків розвитку сучасної лінгвістики. Закономірно також, що за останні роки зросло зацікавлення проблемами взаємодії двох феноменів людської життєдіяльності – мови і культури, одним з проявів якої виступає перша. Погляд на мову не як на самодостатню структуру, а як на складову частину свідомості людини, що акумулює всі прояви перебігу її життя, розширив межі лінгвістичних досліджень. Актуалізувалися дослідження мовних явищ з огляду на взаємодію лінгвістики із суміжними галузями знань – психологією, філософією, інформатикою, культурологією, етнологією, що породило нові наукові дисципліни – психолінгвістику, лінгвофілософію, лінгвокультурологію, етнолінгвістику. Акцент при цьому змістився з констатації різних мовних явищ і процесів, вивчення їх у статичні на дослідження причинно-наслідкових зв'язків між ними та на простедення динаміки мовного розвитку в цілому.

Загальноновизнаним є взаємозв'язок функціонального і когнітивного напрямів лінгвістики, у зв'язку з чим головний об'єкт функціонального мовознавства – та чи інша функція мовної одиниці – значно модифікувався і дедалі більше привертає увагу дослідників своєю позамовною природою, тяжінням до концептуальної сфери розвитку мови в цілому. З огляду на це сучасні дослідження мовних одиниць ґрунтуються на широкому залученні позамовних чинників, передусім сукупності культурних надбань етносу.

Мова, тісно пов'язана з дійсністю, суспільством, цивілізацією, виступає соціальним явищем. Вона „обслуговує” певний етнос, певну культуру, тому віддзеркалює дійсність, у якій живе той чи інший народ, його менталітет, соціально, історично, культурно заданий напрямок формування, усвідомлення й розв'язання спектру можливих інтелектуальних завдань, отже передусім його ставлення до довкілля і самого себе в ньому. Мова виступає „силою, яка формує категоризацію зовнішнього світу. Мова є не чим іншим, як своєрідним переосмисленням у суспільній свідомості світу реальній” (В.Абаєв).

Етнографічна лексика як сукупність мовних знаків етнокультури має багаті традиції вивчення ще з часів античної філософії та класичного

мовознавства (Геракліт, В.Вундт, Г.Штейнталь, О.Потебня, Л.Булаховський та ін.). Водночас її дослідження продовжує зберігати актуальність. Так, свого часу Г.Шухардт зазначав, що слово служить для позначення речі (отже, й етнореалії як такої) через її істотні ознаки, серед яких особлива роль належить культурним змістам. У кожного народу є характерні тільки для нього і для країни, в якій він живе, мовні одиниці. Зокрема, Є.Верещагін зазначав, що „в лексиці кожної мови можна помітити слова, які відображають специфіку народу”. Такі слова в лінгвістиці дістали різні назви: *країнознавча лексика, етнолексеми, етнокультурна лексика, етнографічна лексика*, нарешті, *етнографізми*. До трактування названих найменувань мовознавці підходять по-різному.

У дослідженнях українських лінгвістів значною мірою акцентується увага на вивченні номінативних одиниць на позначення реалій народної духовної культури, зокрема досліджується внутрішня форма слів на позначення культурних реалій як інструмент типологічного аналізу лексико-семантичних одиниць, засіб виявлення національної своєрідності відображуваних мовою концептуальних образів-понять, що в сукупності своїх складників сприяють творенню концептуальної та національно-мовної картин світу. Українська етнографічна лексика залишається маловивченою. Більше уваги приділено власне обрядовій лексиці, хоч контексти обрядодій насичені значно ширшим колом етнографізмів, вартих окремого розгляду. У цілому *етнографізм* – це термінопоняття, яке за своїм значенням ширше за поняття *обрядова лексема*. Вербальні коди обрядодій включають як перше, так і друге, але перевага в них, звичайно, за власне обрядовою лексикою та фразеологією.

Етнографічна лексика відтворює культурні реалії глибокої давнини, обтяжена додатковими надмовними символічними нашаруваннями, зв'язками, опозиціями, тому зберігає і виявляє, як правило, найбільш архаїчні сторони своєї семантики. Такі особливості цього шару лексики дають можливість висвітлити найглибші (або порівняно глибокі) сторони її семантики, що має велике значення для етимології, історії мови й самого народу. Але не тільки цим цінне детальне вивчення етнографічної лексики. Внаслідок того, що вона пов'язана з провідними сферами етнокультури – побутом, ритуалами та обрядами, її аналіз дає можливість робити певні висновки взагалі про витоки матеріальної і духовної культури народу, про особливості його світосприйняття.

Етнолінгвістичний напрямок аналізу мовних явищ заклали В. фон Гумбольдт, О.Потебня, Д.Зеленін, І.Огієнко, Е.Сепір та ін. У своїх працях вони успішно послуговувалися як даними мовознавства, так і етнографії, передусім при аналізі елементів народної культури. Зокрема, О.Потебня у своїх працях з успіхом використовував етнографічний мовний матеріал для аналізу різних проявів народної культури, і, навпаки, широко залучав значущі етнографічні елементи обряду для аналізу обрядової лексики, фразеології, пареміології. У наш час значний крок уперед у комбінованому лінгвоетнографічному дослідженні духовної і матеріальної культури зробила група вчених сектора етнолінгвістики російського Інституту слов'янознавства і балканістики.

Проблема взаємодії мови і культури була в центрі уваги не лише названих дослідників, але й С.Верещагіна, В.Костомарова, А.Вежицької, В.Нерознака, В.Русанівського, В.Телії, С.Срмоленко, В.Жайворонка, О.Тищенка.

Однією з провідних і відносно нових наукових галузей синтезованого типу є лінгвокультурологія – комплексна гуманітарна інтердисципліна, одним із першочергових завдань якої є встановлення „корпусу, складу, репертуару фундаментальних національно-культурних концептів” (В.Нерознак). При цьому постулюється взаємозв’язок і взаємодія культури і мови в їх функціонуванні та акцентується увага на відображенні цього процесу, зокрема, в цілісній системі мовних одиниць з огляду на їх мовний і позамовний (культурний) зміст.

Дотримуємося поширеного в науці погляду на культуру як на інтегрований різновид людської життєдіяльності, зокрема й лінгвальної. Тому виходимо з погляду на мову як на форму і ключовий компонент культури. Визнання за культурою „ієрархічно організованої системи різних кодів, тобто вторинних знакових систем, що використовують різні формальні й матеріальні засоби для кодування того самого змісту, який назагал зводиться до світогляду певного соціуму”, постулює наукова концепція М.Толстого. Дедалі більше зростає актуальність вивчення етнографізмів у зв’язку з розпочатою роботою щодо підготовки лексичних атласів різних мов.

Взагалі вивчення елітарної культури, літературної мови й художньої творчості навряд чи можна відривати від загальнокультурного контексту. Воно неможливе без взаємозв’язку з іншими рівнями квадриади „мова – словесність – культура – самосвідомість”, бо не дає повної уяви про загальну культуру етносу. Це спричиняє необхідність розгляду окремого рівня у контакті з іншими для визначення специфіки цілого (що й передбачає етнолінгвістичний аспект розгляду мовних явищ). Акцент, який ставить М.Толстой на важливості своєчасного вивчення функціональних парадигм мови, словесності, культури й самосвідомості, передбачає залучення всіх засобів різних рівнів культури, передусім народної. У проєкції на наш матеріал – це необхідність урахування метамовного опису етнореалій, зафіксованих у загальномовних словниках, художній літературі, різнорідних культурних текстах, акумульованих народною свідомістю у формі прислів’їв, приказок, пісень, переказів, казок, тобто у формах усної народної словесності. Потребою комплексного вивчення лексичного й фразеологічного матеріалу, що відтворює багату українську етнокультуру, й визначаємо **актуальність** цього дослідження. Сподіваємося, що воно буде подальшим кроком в опрацюванні етнолінгвістичної теорії слова в цілому.

Зв’язок праці з науковими програмами, темами, планами. Тема дисертаційного дослідження пов’язана з колективною науковою темою “Лексика у синхронії та діахронії” кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Тему дисертації затверджено Науковою координаційною радою Інституту української мови НАН України (протокол № 15 від 19 квітня 2003 року).

Метою дослідження є визначення якісного параметру етнографічної лексики і фразеології як мікросистеми загальномовного словника, а також

виявлення сфери функціонування цих мовних одиниць в українському етнокультурному просторі.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- визначити обсяг етнографічної лексики і фразеології в загальномовному словнику;
- описати культурну семантику національно-забарвлених лексичних одиниць;
- встановити рівень уживаності та функціональне призначення етнографічної лексики в сучасній українській літературній мові;
- класифікувати етнографічну лексику за тематичними підгрупами;
- простежити характер відображення етнокультури та особливостей світобачення мовної спільноти через національно-культурні конотації мовних одиниць;
- виявити сфери реалізації фразеологічних моделей з ключовими етнографізмами.

Об'єктом дослідження є українські етнографізми (понад 2000 одиниць), зафіксовані загальномовними словниками.

Предметом дослідження є виявлення етнокультурної та власне мовної специфіки етнографічної лексики і фразеології.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження вважаємо творче співвідношення свідомості, мови і культури народу. Об'єкт дослідження передбачає використання комплексної методики розгляду – описово-аналітичного, порівняльно-історичного, зіставного, лексикографічного методів з елементами концептуального, компонентного, дистрибутивного, трансформційного, контекстуального аналізів та з орієнтацією на встановлення зв'язку мовних явищ з позамовними чинниками.

Джерелами дослідження послужили лексикографічні дані, засвідчені основними українськими загальномовними словниками (зокрема Словником української мови в 11-ти томах та Словарем української мови за ред. Б.Грінченка), а також матеріали академічних фольклорних збірників, твори класиків української літератури, праці О.Воропая, В.Гнатюка, І.Огієнка, М.Максимовича, М.Костомарова, В.Скуратівського, спеціалізовані періодичні видання.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше у вітчизняному мовознавстві окреслено максимальне коло етнографічних мовних одиниць; здійснено цілісний їх опис; проведено системно-структурний аналіз цього матеріалу з огляду на внутрішню форму номінативних одиниць, оскільки вона є „ідейним стрижнем”, „знаком значення”, який пронизує всі лексико-семантичні групи найменувань, незалежно від їх предметно-сислової віднесеності та арсальної закріпленості; з'ясовано параметри культурної семантики та основні принципи парадигматики і функціонування етнографічного мовного матеріалу.

Теоретичне значення дослідження. Загальні теоретичні висновки дисертації дають можливість усебічно осмислити роль і місце етнокультурного

компонента в семантиці слова, з'ясувати при цьому глибинні конотації мовних одиниць та їх „вертикальний контекст”. Тим самим теоретичне значення дослідження полягає в опрацюванні загальної проблематики взаємозв'язку мови і культури на прикладі окремої тематичної групи лексем і фразем; визначенні специфіки назв артефактів та своєрідності функціонування групи номенів, об'єднаних на основі етнокультурної функції; виявленні можливих шляхів дослідження фрагмента мовної картини світу етносу як взаємодії співвіднесених з різними формами свідомості людини мовних одиниць, що належать до різних мовнокультурних парадигм.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути плідно використані в лексикографічній практиці, зокрема при укладанні етнографічних і лексичних атласів української мови, ідеографічних словників, в етнолінгвістичних студіях, при дослідженні деяких проблем історичної лексикології та лексикографії. Результатами дослідження можна скористатися при викладанні навчальних курсів з лексикології, лексикографії, стилістики, культури та історії літературної мови, а також при підготовці спецкурсів і спецсеминарів з етнолінгвістики.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Результати дослідження повідомлялися на міжнародних наукових конференціях: „Мова у слов'янському культурному просторі” (Умань, 2002), „Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 2003), а також на Всеукраїнській науковій конференції „Українська термінологія і сучасність” (Київ, 2003).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображено в 5 авторських публікаціях, з них 3, вміщених у виданнях, визначених ВАК України як фахові.

Обсяг і структура праці. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, переліку джерел дослідження, списку використаної літератури (343 позицій), а також словника-додатка (окремим виданням – 141 сторінка). Загальний обсяг дисертації – 210 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, з'ясовано його мету, завдання і методи, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення, представлено форми апробації його результатів.

У першому розділі дисертації – *“Теоретичні проблеми дослідження етнографічної лексики”* – з'ясовано зміст ключових понять дисертаційного дослідження (концепт, етнографізм, термін), подано аналітичний огляд основних етапів розвитку наукової думки з досліджуваної проблеми, проведено класифікацію етнографічної лексики як цілісної тематичної групи.

Сучасному мовознавству властиві інтенсивні пошуки теоретичних і практичних основ вивчення одиниць лексичного і фразеологічних рівнів, визначення їх семантики, структури, відношень між ними та з одиницями

інших мовних рівнів.

Поняття картини світу належить до фундаментальних категорій, що виражають специфіку людини та її буття, взаємовідношення її зі світом, найважливіші умови її існування в ньому. Єдність мови, мислення й мовної свідомості розглядається з акцентом на семантичній природі мовних явищ. Опису архетипних властивостей концептів присвячено праці К.Юнга, С.Мелетинського. Вивченню проблем символічного, насамперед міфопоетичного, коду текстів з погляду культурології приділили чималу увагу С.Аверінцев, С.Срмоленко, В.Іванов, В.Топоров, М.Толстой, С.Нікітіна, Ю.Степанов.

Найчастіше концепт визначають як словесний „згусток культури” у свідомості людини. Семантичні дослідження, присвячені пошуку засобів установлення відповідності між глибинним і поверхневим рівнями семантики мовної одиниці, аналізу системовідтворювальних знаків моделі світу (Ю.Апресян, Н.Арутюнова, Г.Колшанський), створили наукове підґрунтя для подальших перспектив вивчення проблеми узагальненої одиниці змістового боку мови. Підсумовуючи, концепт визначаємо як вербалізований компонент мислення, що несе знання через мовну форму у вигляді культурної інформації.

Аксіомою сучасного термінознавства, сформульованою в результаті поглибленого аналізу функціонування слова-терміна і слова-нетерміна, є визнання процесу взаємопроникнення термінологічної і загальноживаної лексики. Вивчення конкретної терміносистеми ставить дослідника перед необхідністю ідентифікації певної групи слів як сукупності термінів, а це означає, що для виявлення такої специфіки: необхідно зіставити цю групу слів з іншими. Не кожне спеціальне слово є терміном і не будь-яку сукупність спеціальних слів можна назвати термінологією.

Проблема вмогивованості термінів традиційної народної культури тісно пов'язана з проблемою співвідношення картини світу в цілому й мовної картини світу зокрема. Якщо вести мову про структурно-мовні засоби вираження спеціальних понять, тобто про структурні типи звичаєво-обрядових та власне етнопобутових термінів, то можливим і теоретично виваженим є застосування загальнотермінологічної структурної типології.

Лексичне ядро будь-якої термінології становлять повнозначні слова-імена. Традиційно їх у лінгвістиці називають загальними назвами, які є узагальненими найменуваннями однорідних предметів. Проте використання власних імен у процесі етнографічного номено- і термінотворення трапляється дуже часто. На таку структурну особливість наукових термінів не раз наголошували О.Реформатський, В.Даниленко. Звертаємо увагу на те, що така сама тенденція в етнографії має навіть більш регулярний характер, напр.: *Василева ніч, Ганна Холодна, Параскева П'ятниця, Ярилине свято* та ін. Власні імена як структурний елемент аналізованої термінології бачимо в більшості обрядових календарних хрононімів (назвах свят): *Варвари, Андрія, Головосіка, Івана Купала, Теплою Олексі, Святого Іоанна Златоуста, Кузьми і Дем'яна, Великомучениці Катерини, Миколи-чудотворця* тощо.

Питання визначення структурних особливостей терміна тісно пов'язане з формотворенням у термінології. Виділяють в основному два формотворчі класи термінів – терміни-імена і терміни-дії.

Терміни-імена. Граматичне значення цього класу визначається як предметність або атрибутивність і виражається в категоріях роду, числа й відмінка. Предметний етнографізм суттєво відрізняється від інших, оскільки широкоживаний у художніх текстах і здатний регулярно утворювати інші форми за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, напр.: *веснянка – весняночка* (“*Вийди, вийди, Іваночку, Заспівай нам весняночку!*” [Нар. перл., 12]), *трой-зілля – трой-зіллячко* (“*Зосталося лиш трой-зіллячко. Перше зіллячко-барвіночок, Друге зіллячко-василечки, Третє зіллячко-любисточок*” [Нар. перл., 32]). Серед етнографізмів представлено також усі три основні групи ознак (якісність, відносність, присвійність), що різняться між собою за значенням і граматичними ознаками. Якісні ознаки в етнографічній термінології не функціонують самостійно. Вони входять переважно як структурні елементи обрядових термінів-словосполучень: *Великий піст, Велика Чотиридесятниця, Чистий четвер, Білий тиждень, Зелена неділя, Новий рік, Щедрий вечір* тощо.

Терміни-дії серед етнографізмів представлено дуже широко. Вони іменують передусім різні обрядодії та ритуальні дієства, що характеризують обрядову поведінку людини й етносу: *говіти, поститися, розговлятися, ховати діда, кликати весну, колупати піч, запалювати посвіт* тощо.

Залежно від поставленої мети, можемо мати кілька варіантів реалізації дихотомії „термін – слово”, коли загальноновживане слово використовується як своєрідне тло, на якому виявляється специфіка терміна: у процесі термінологізації загальноновживаної лексики як результату вторинної номінації; унаслідок детермінологізації, що відбувається шляхом виходу терміна за межі власного термінологічного поля і функціонування його у неспеціальних текстах (насамперед у художній літературі); як результат інтеграції сфер застосування терміна і виявлення типових його мовленнєвих реалізацій у текстах різних функціональних стилів (з урахуванням явища детермінологізації), що дає змогу розглядати конкретну терміносистему як науковий фрагмент національно-мовної картини світу. Тим самим етнографічна лексика традиційної народної культури є початковою ланкою становлення будь-якої національної терміносистеми. Вона відображає світ в синкретично-міфологічній єдності всіх його рівнів і підсистем. Проте вже в цій початковій ланці можна виділити тематичні класи обрядових термінів (локативи, хроніми, назви дійових осіб, найменування ритуальних дій тощо), що свідчить про соціально-обов'язковий характер цих мовних одиниць.

Аналіз етнографічного матеріалу свідчить про те, що етномовна свідомість формує глибинні шари національно-мовної картини світу. Засобами тієї чи іншої мови по-різному членується навколишній світ, створюються моделі конкретних національних культур. Розуміння співвідношення мови, свідомості та культури має важливе методологічне значення: відображення дійсності не є „дзеркальним”, воно завжди має творчий, перетворювальний

характер.

Майбутнє етнолінгвістики сучасні дослідники пов'язують з пріоритетністю вивчення ідіоетнічного й універсального у мові та культурі, з дослідженням співвідношення між культурною мотивацією та етнографічним планом обрядових знаків, специфікою вияву символічних та лексичних архетипів як можливим джерелом реконструкції первісного значення обряду чи його частини, з'ясуванням системи бінарних опозицій різних типів. Семіотичне моделювання етнокультурної лексики (обрядової, звичасвої, фольклорної) набуває нових імпульсів, а дослідження цього матеріалу – буквально „вибухового характеру”.

Інтерес до цих проблем зумовлюється тим, що концептуальне моделювання об'єктів народної культури, їхній синкретичний опис шляхом побудови логіко-поняттєвих координат дає змогу розкрити нові, малопомічені, приховані особливості структурування мовних одиниць, зокрема й етнографізмів. Крім того, проникнення у словесну та міфопоетичну символіку, змодельовану у цілісну систему, дає змогу на тлі загальнолюдських цінностей визначити національні пріоритети, етнонаціональні й стереотипні ознаки.

На перший план висувається проблема виділення, опису й систематизації мовних одиниць на тлі передусім національно орієнтованих дискурсів, що відбивають типові особливості українського народного життя, народних традицій і звичаїв, демонструючи соціокультурний зріз буття, а через нього відмінності психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності. До того ж ураховуємо, що джерелом для етнолінгвістичних досліджень є не тільки й не стільки етнографізми, скільки ширший масив національно маркованих і немаркованих словесних комплексів, що набувають виразних рис в етнічному, психологічному, аксіологічному плані, стають вагомим чинником формування етномовних утворень.

Виокремлення засобами мови фонових супровідних знань, уявлень, що достатньою мірою відтворюють набір життєвих стереотипів українського етносу, звернення до етнографічного матеріалу дозволяє простежити за вживанням ритуальних словесних формул, обрядових термінів, що в своїй сукупності створюють розгалужену систему народного, часом напівзабутого або закріпленого за певною місцевістю, лексику. Скажімо, традиційний елемент весільного обряду – сватання передбачає таку конситуацію: свати, старости (в деяких місцевостях посли), батьки, дивоснуби (дуже рідко ними бувають жінки), свашка (всі з палицями в руках, що є емблемою їхнього титулу послів, з хлібом-сіллю та пляшкою горілки), в супроводі жениха та його друга чи старшого боярина (в деяких місцевостях дружби або маршалка, що має на ознаку своєї функції батога в руці) ідуть до батьків дівчини. Найменування залучених до сватання осіб (*свати, старости, посли, батьки, свашка, дружка, дружка, старший боярин, дружба, маршалок*) – неодмінних учасників весільного обряду – досить поширені. Виняток становить менш відоме *дивоснуб (дівоснуб)*. Словник Б.Грінченка лексеми *дівоснуб-дівослюб* ставить в один ряд з назвами весільних „посередників” (старостів, бояр, послів). Словник Є.Желехівського фіксує слово *дівоснуб* із перекладами – *наречена*,

вербувальник, слуга, лакей. Етимологічний словник М.Фасмера наводить дієслово *снубить* „звідникувати, з'єднувати, зводити” і похідні іменники зі значенням „сват”, у тому числі українські *дівоснуб (дівошлюб)*. “Етимологічний словник української мови” визначає *дівоснуб (дівоснуб)* як „сват, староста”, тобто утвореним з основ іменника *дів*а і дієслова *снубити*. Як результат деетимологізації розглядаються варіанти *дівослюб, дивошуб*. Так слово, вживане в народному ритуалі, стає загальномовним елементом.

Лексеми, що характеризують реалії, властиві життєдіяльності окремої національно-культурної спільноти, традиційно називаємо етнографізмами, що позначають реалії матеріальної та духовної народної культури щодо тієї мови, в якій вони є первинними. Значний семантично-ментальний потенціал слів і словосполучень, що характеризують життя народу, закладено в тематичних підгрупах на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв тощо. Їхнє існування в комунікативних моделях, орієнтованих на соціокультурний аспект, дозволяє забезпечити специфічно-мовне відтворення єдності понять народної культури, оскільки в створенні національно орієнтованої картини світу важливе місце займають, наприклад, найменування предметів повсякденного вжитку, які своїм внутрішнім наповненням, метафоричним уживанням передають специфіку національного життя часом послідовніше й опукліше, аніж описові стереотипи. Додаткове смислове нашарування, викликане етнопсихологічними чинниками, зумовлює виникнення національно окреслених уявлень, асоціативних зв'язків, властивих передусім українському етносу. Порівняймо, зокрема, вживання слова *макітра* у вислові *голова як макітра* (йдеться не лише про людину з великою за розміром головою, але й про того, кому болить голова від клопотів), *макітра розуму* (про дуже розумного), *макітра зварила* (про кмітливого), похідні *замакітрилася голова* (запаморочилася голова), *світ замакітрився* (все пішло обертом), *макотря* (низько острижена голова); пор. також уживання слова *макогін* у висловах: *облизати макогона* (зазнати невдачі), *як пес після макогона* (зняковіло, винувато) та ін.

Отже, етнографізми є однією з початкових ланок становлення будь-якої національної терміносистеми. Вони відображають світ у синкретично-міфологічній єдності всіх його рівнів і підсистем.

У другому розділі дисертації – “*Етнографізми в лексичній системі сучасної української мови*” – зупиняємося на проблемі статусу етнографічної лексики в загальномовному словнику та здійснюємо спробу її ідеографічного опису.

Лексична система розвивається як за своїми внутрішніми законами, так і під впливом суспільно-історичних умов життя народу. Саме в лексичному складі найвиразніше постає розвиток мови в усіх структурних компонентах і функціонально-стильових різновидах, а також єдність і взаємодія власне лінгвістичних і суспільних факторів. Одні мовні одиниці перестають бути загальномовними, зрозумілими для носіїв мови, звужують сферу свого поширення і поступово виходять з ужитку, інші, навпаки, розширюють свою семантику, коло свого функціонування.

Зміщення образу в тому чи іншому слові є ознакою глибокого пізнання поняття про ту чи іншу реальію, тобто елементом вічного руху пізнання досі не пізаного. Жодне слово у словнику не відтворює поняття в усій його можливій повноті, а лише конструює загальний образ.

Етнографізми не належать до ядра словникового складу мови і перебувають на його периферії. Етнографічну лексику, представлену в Словнику української мови, можна поділити на такі тематичні групи лексем:

- звичасва та обрядова лексика: *колядувати (виколядувати), щедрувати (вищедрувати), відводи́ни, розигри, родини, родиво, Рі́здо, вінець, вінкоплетини, Водохре́ще (Водосвяття, Водохре́щі, Орда́нь, Арда́н, Йо́рдань);*

- термінолексика ремісництва: *бляхарство, броварство, гарбарство, гемблювання, чоботарство, різьбярство, лимарство, рибальство, рільництво;*

- найменування людей за соціальною, свояцькою та кровною спорідненістю: *братан, братанець, братанич, братаниця, братова, зять (зятенько), ятрівка, невістка (невісточка, невістонька), гуцул, гуцулка, бойко, гайдамак;*

- назви національних страв: *балабушки (балабухи), бануш, борщ, холодник, вареники, варяниці, вергуни, галушки, запіканка;*

- назви реалій народного одягу: *кеттар, юпка (кохта), андарак, літник, димка, шорц, запаска, шаровари, жупан, кожух, кожушанка;*

- назви житлових і господарських приміщень та їх частин: *хата, хатина, сінци, ганок, кліть, крильце, піддашшя, горище, комора, погреб (погріб);*

- назви предметів побутового вжитку: *розмірач, роздір, рожен, рогачка, ризак, ритки, рептух, квач, карда, бердинка, бердо, бительня, січкаря, соха;*

- назви засобів пересування: *бендюги, берлин, берлина, біда, гарба, гринджоли, дроги, дрозжки;*

- назви посуду: *ночви, солом'яник, кадуб, бочка, діжка, засік, скриня, копистка, пательня, качалка, гладущик, тлучко, полумисок, баняк;*

- найменування народних ігор і танців: *туманочок, хлюст, хлібчик, кітька, кіні, квак, билка, бочка, воротар, вутечка, гайка, горю-дуб, дудар.*

Важливу тематичну підгрупу етнографізмів у загальномовному словнику становить лексика, пов'язана з реаліями сільського господарювання, зокрема, в ньому подано назви деяких сільськогосподарських пристроїв та пристосувань: *граблі, гребка, жатка, саможатка;* реалій землеробства: *жнець, жнива, в'язальник, кладільник, возій;* тваринництва: *самопас, ярмо, шкворінь, самопал;* бджільництва: *безматень, бджоляник;* рибальства: *човен, сітка, сандоля;* комерційної справи: *рогове, рихта, бджолове, волосне.*

Дуже повно в Словнику представлено лексику, пов'язану з народними ремеслами, а також назви ремісників та членів їхніх сімей. Похідні слова від назви носія певної професії утворюють у Словнику своєрідні гнізда, що налічують іноді до двох десятків слів, напр.: *бондар, бондариха, бондаренко, бондаренчиха, бондарець, бондарник, бондарик, бондарчук* та ін. Такі самі гнізда утворюють ключові лексеми *гарбар, лимар (римар), гончар, коваль, колісник* та ін.

Етнографізми належать не тільки до побутової лексики. Вони широко представляють у відповідному етнологічному контексті ботанічну номенклатуру: *береза, бук, верба, граб, горобина, дуб, дурман, зілля, калина, клен, мак, липа, ліщина, льон, овес, осика, полин, розга, терен* та ін. Окрему підгрупу становить зоологічна номенклатура, напр.: *бик, тур, туркавка, сіроманок, зозуля, голуб, сокіл, орел, горлиця, сич, пугач* та ін. Помітну лексичну групу в Словнику становить народна медицина номенклатура: *бешиха, болість чорна, волос, грець, короста, розга, тряся, ядуха* та ін. Встановлення типових моделей номінації, з'ясування семантики слова, походження тієї чи іншої лексеми посідають значне місце при реконструкції мовних форм та визначенні їх зв'язку з позамовною дійсністю.

Серед етнографічної лексики виділяються слова, що зовсім вийшли з ужитку, відповідно семантика їх майже невідома сучасним мовцям, пор.: *андарак* – спідниця з вовняної або напіввовняної саморобної тканини червоного кольору із складками ззаду, які по низу прикрашалися вишиваним орнаментом; *бабники (кухлики)* – форми, в яких випікали паски; *вагань* – довгаста довбана посудина; *кабиця* – вогнище в землі (надворі або в сінях) для приготування їжі; *мандрики (мандриги)* – обрядове печиво, яке готували на Петра (12 липня) і роздавали пастухам, що пасли громадську худобу.

Ще одну групу цієї лексики становлять слова з меншим ступенем застарілості – етнографізми, зрозумілі носіям мови без словників, напр.: *бандура, бандурист, коромисло, коровай, кутя, коливо* та ін. Велика група етнографічної лексики відома ширшому колу мовців у якомусь одному зі своїх значень. Наприклад, слово *грядка* в загальномовному словнику зафіксоване зі значенням “земельна ділянка, на якій щось посіяно або посаджено”. Інше його значення “жердка для підвішування кросен ткацького верстата” вийшло з ужитку разом з реалією. Ряд етнографізмів мають регіональний характер, напр.: *бебешка* – вид кофти; *лейбик* – вид верхнього чоловічого і жіночого одягу; *вуйко* – дядько.

Словники виступають одним із засобів систематизації та кодифікації лексичного складу мови. Важливу історичну роль у фіксації, уніфікації, стандартизації та лінгвістичній інтерпретації етнографічної лексики відіграв „Словарь української мови” за ред. Б.Грінченка. Оскільки джерелами Словника значною мірою стали етнографічні праці, в ньому засвідчено велику кількість соціально-побутової, звичаєвої та обрядової лексики.

У процесі створення будь-якого словника, крім визначення самих понять, доводиться розв'язувати проблему його хронологічних рамок, авторового ставлення до різних типів слів, структури, внутрішньої будови словникової статті, системи позначок. В аналізованому Словнику, безперечно, стояло завдання прямого та описового перекладу, а часто й тлумачення російською мовою. Через відсутність на час укладання Словника системи ремарок різні уточнення, обмеження, застереження у ньому не наводяться. Тому часто важко сказати, чи маємо точний переклад з додатковим поясненням, чи описове тлумачення, напр.: *волока* – “завязка у лаптей, постолов и пр.”, *волічка* – “шерстяные нитки для вышивания” тощо. Деякі з лексем позначають реалії, які

докладно описуються і навіть ілюструються (*ткацький верстат, гончарний круг, шаповальний лук*). При цьому етнографічно-енциклопедичні відомості подаються досить економно, не перевантажуючи словник зайвими подробицями. Аналізований шар реєстрової етнографічної лексики – це загальноновживані в мові слова на час створення Словника, а сьогодні – здебільшого матеріалізована в мовних формах і представлена у вигляді текстів, словників етнокультурна спадщина попередніх поколінь.

Основою семантичного переосмислення етнографізмів, як уже зазначалося, є такі типи вторинної номінації, як метафора та порівняння. Метафоричне переосмислення трапляється частіше, при цьому більшість досліджуваних одиниць має розгалужену семантичну структуру (широкий спектр семантично похідних лексико-семантичних варіантів). Саме польова структура етнографізмів ґрунтується на цілому комплексі асоціативних зв'язків. На прикладі слова-символу *хата* здійснюємо спробу подати зразок системного ідеографічного опису мовних одиниць етнологічного характеру. Такий опис слід, на нашу думку, здійснювати від мовної одиниці до поняття, оскільки це дозволяє охопити саму одиницю у всьому її обсязі, у тому числі її фразеологічну зумовленість. Символіка пронизує не лише смислову структуру мовної одиниці, а й визначає її експресивну та стилістичну тональність. За образом-символом *хата* стоять споконвічні мрії селянина про заможне життя, добробут своєї родини, його уявлення про сам сенс буття. Вступаючи в лексичні й синтагматичні відношення з іншими словами, ця лексема передає їм своє символічне значення („родина, домашнє вогнище”), що сприяє, поряд з іншими факторами, появі усталених традиційних виразів: *своя хата, батьківська хата, чужа хата, рідний (отчий) дім (рідна хата, домівка)*. Як наслідок, концептуальний символ *хата*, ґрунтуючись на предметній символіці, стає образно-смысловим центром багатьох паремій, напр.: *В хаті в неї, як у віночку: хліб випечений, як сонце, сама сидить, як квіточка; Своя хата, як покришка; Хата чужая, як свекруха лихая; Хата, як писанка*. На жаль, загальномовні українські словники майже не фіксують культурно-символічних значень реєстрових слів.

Сучасне уявлення про символи, що ґрунтується на семіологічній концепції, полягає в прирівнюванні їх до знаків, у яких відношення між позначуваним і позначеним умовне. У більш радикальному розумінні символ відповідає тільки одному позначуваному і тим самим відрізняється від двобічного знака-символу. Скажімо, типовими для українства стали символи на зразок *земля, мати, хата, степ, могила* та ін., характеризуючи специфіку світобачення українця та його ментальність.

Показово, що носіями відповідних символічних категорій виступають передусім назви етнореалій, що повсякчас супроводжують людину. Зокрема, образ *коси* усвідомлюється як символ дівочої краси і честі (*руса коса до пояса*), звідки вирази *розплести дівочу косу* або *зав'язати косу* набувають значення „позбавитися дівочтва, стати заміжною”: *Ой на горі жито – тоненькі покоси, А хто буде розплітати дівчиноньці коси?* (пісня). Етносимволіка, характерна для українських обрядових дій (піднесення рушників, вручання хліба-солі),

народного вбрання, оздоб, прикрас, орнаментів на сорочках, писанках, килимах, рушниках, лягала в основу символіки словесної, мовної.

Етнографізми символічного наповнення далеко не обмежуються предметно-побутовою сферою найменувань. Зокрема, назви осіб із помітним національним колоритом набувають ознак слів-символів за умови розвитку в них „ореолу надприродності”, ознак ідеалізації. Аналіз таких прикладів свідчить про те, що національно-мовна свідомість формує глибинні шари етномовної картини світу. Відповідно засобами різних мов по-різному моделюється навколишній світ, створюються зразки конкретних національних культур.

Таким чином, слова-символи виключно конвенціональні, оскільки вживаються для позначення результатів трансформованого відображення, виступаючи його модифікованим, соціально значущим вираженням. Тому цей бік мовних одиниць має знайти адекватне висвітлення і в загальномовному словнику.

Третій розділ дисертації – *“Лексичні та фразеологічні одиниці етнографічного змісту як константи етнокультури”* – присвячено проблемі опису символізації значення слова й виразу як передумови формування етнокультурних концептів.

Особливістю фразеологізмів як номінативних одиниць є те, що вони, по-перше, називають уже названі реалії; по-друге, фразеологізм виражає переважно оцінку, якій належить творча роль, оскільки вона до певної міри формує складену назву, яка ґрунтується на повному або частковому семантичному переосмисленні. Отже, не лише слово, а й цілий вираз може вступати при цьому в синонімічні відношення з іншими, напр.: *бити байдики, провадити байдики, байди бити* у значенні “нічого не робити”. Пор. запис П.Білецького-Носенка: “У побуті музикантів використовувалось слово “баклуша” – металічна музична тарілка, а вираз *бити баклуші* означав “проводить время в праздности””, тобто є синонімом до *бити байдики*.

Ціла низка фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент – або синхронно, з позиції сучасної мовної свідомості, або діахронно, тобто лише через співвіднесеність із національно-культурним прототипом. Символічні слова можуть не лише розповісти про типову українську флору, побут селянина, засоби старого сільськогосподарського виробництва, а й донести етнокультурний зміст цілого виразу, пор.: *Аж поки горшка не припече, аж поти з нього не потече* (Присл., 78) – „поки чоловік не знає горя, доти не відчуває чужого лиха”. У традиційному вислові „*Бублик – не хліб*” (Укр. пр., 1963, 579) символічна лексема *бублик*, зіставляючись із іншою, вказує на те, що хліб більше важить і має вагомніше значення. Саме таке уявлення народу про цю реалію породило символічні вирази: *Там публіка – сім душ на півбублика* (Укр. пр., 1963, 579); *Чудний бублик: кругом об’їси, а всередині нема нічого* (Укр. пр., 1963, 174). Останній вислів уживається на позначення химерії, чогось несправжнього. У виразі „*Більше днів, як калачів*” (Укр. пр., 1963, 579) етнографізм *калач* (який виконує традиційну обрядову

функцію) підкреслює те, що є свята і будні, звідси: *З'ївши калач, берися знов до хліба* (Укр. пр., 1963, 579). Разом з тим кажуть: „*Калач приїсться, а хліб ніколи*” (Укр. пр., 1963, 579), тобто народ традиційно споживав хліб, що символізував достаток, надійність існування людини, а все інше сприймалося як минуше.

Інформація, зафіксована фразеологізмом, стосується моральних, етичних, релігійних поглядів і традицій, практичного досвіду. Цілий ряд фразеологізмів етимологічно пов'язаний з різними сферами народної духовної культури, зокрема обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами, давніми уявленнями про світобудову й суспільний устрій. Тим самим фразеологія національної мови становить важливий фрагмент етномовної картини світу.

На ґрунті метафорованого переосмислення етнографізмів розвинулася велика за обсягом і значеннєвим потенціалом група сталих зворотів, що засвідчили свосідність народної образності, побудованої на власне національних світоглядних принципах. Наявність у багатьох національно маркованих фраземах ключових етнографічних компонентів на зразок: *аркан, аршин, баняк, барки, бебех, борці, верста, гаплик, гонки, грець, дідько, кисіль, ковінька, кожух, макітра, писанка, рядно* свідчить про їх функціональне розмаїття, семантичні можливості процесів непрямой номінації, викликаних творчою фантазією народу, напр.: *розбити макітру „посваритися”, як з ключця батіг „нікудишній”, накривати мокрим рядном „докоряти, погрожувати”, на руку ковінька „цього й треба”, як дурень з писанкою (писанкою торбою) „бути заклопотаним тим, що того не варте”, накрити мокрим рядном “вилаяти когось (звичайно зненацька)” і “піймати, захопити зненацька”* та ін.

Відштовхуючись від компонентів – назв продуктів харчування, їжі, напоїв (*бакуша, банти, книш, кутя, мед, бужанина, галамбець*), українці створювали образні характеристики рівня добробуту, зокрема, передавали своє розуміння заможного існування, напр.: *як вареник у маслі „про людину з достатком”, одного тіста книш „подібні між собою”, передати куті меду „перевищити міру чого-небудь”*. Слово й реалія *мед* – з огляду на високі якості цього продукту харчування, цінні лікувальні властивості – передає цілком позитивні характеристики. Проте в українській мові із цим словом можуть пов'язуватися уявлення про щось нещире, занадто солодке, часом небезпечне: – *Ото, моє серце, гарну невісточку матиму, коли дасть Господь милосердний довести діло до ладу, – заговорила Кайдашиха, неначе в розмові мед розлила по хаті... Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово; од того часу вона знов облила Мелашку солодким медом* (І.Н.-Лев.). Ці та інші оцінні характеристики, які постають з побутового середовища, дають загальну картину народних уявлень про добро і зло, корисне і шкідливе, моральне й аморальне тощо. Як ілюстрацію цього розглядаємо характерний український фразеологічний вираз *підвернути під корито*. Корито, як відомо, дерев'яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці. Часто воно стоїть біля криниці, щоб було зручно напувати коней, худобу. Справді, перекинути такий важкий виріб, щоб когось підвернути під нього, дуже непросто, тим більше що він постійно набирає ваги від наливної в нього води. Коли старша

сестра не одружена, а менша виходить заміж, що порушувало традиційний хід речей, у народі кажуть: „Під корито підвернула старшу”. У романі П.Куліша “Чорна рада” цей фразеологізм передає соціальні відносини і вживається зі значенням позбавити кого-небудь привілеїв, влади і т. ін., пор: *Підвернемо ми тепер під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок, і не буде в нас ні пана, ні мужика, ні базатого, ні бідного* [СУМ, VI, 403]. Можливо, цей фразеологізм набув соціального значення дещо пізніше.

Фразеологічним зворотам з етнографізмами у своєму складі часто характерний найвищий ступінь семантичної злитості, пор. ідіоми: *збити з пантелику, бити байдики, бити бомки, брати в лабеті, дати тинфу (тинхву), садити гайдука, дати почубеньків, моркву скребти (скромадити), тряся його матері, хай йому грець*. Крім того, важливо вказати на те, що фрази цього типу мають часто стерту внутрішню форму, яку можна виявити через етимологічні, порівняльно-історичні пошуки, а часом і в надрах інших мов.

Реконстрування фразеологізмів, що містять у своєму складі етнографічну лексику, ґрунтується на національно орієнтованих формах вираження. Народне образне уявлення може зазнавати змін і перетворень, але завжди залишається творчою основою фраземної семантики, яка формує і передає з покоління в покоління ті чи інші знаки етнокультури.

У **висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження.

1. Етнографічна лексика української мови належить до недостатньо досліджених в українському мовознавстві, тому необхідність виявлення та аналізу складу, характеру, особливостей функціонування етнографізмів становить важливий компонент загальної проблематики дослідження лексичного складу сучасної української мови.

2. Результати аналізу лексичного матеріалу свідчать про насиченість багатьох мовних одиниць національно-культурними нашаруваннями, що підтверджує думку багатьох лінгвістів про взаємозумовленість мови і культури народу. Разом з тим етнокультурна інформація, закладена в етнографізмах, репрезентує додатковий спеціалізований компонент лексичного значення – етнологічний. З огляду на це говоримо про термінологічність етнографічної лексики.

3. Етнографічна лексика широко представлена в “Словарі української мови” за ред. Б.Грінченка та 11-томному “Словнику української мови”, найбільших і найавторитетніших лексикографічних працях в Україні. Перспективною видається робота над укладанням спеціального ідеографічного словника етнологічної лексики української мови.

4. Між мовним знаком і дійсністю є дві проміжні сфери – ідеальний референт (думка) і мовна інформація (семантика). Ідеальні референти відображають дійсність, знаки передають інформацію про ці відображення і через них про дійсність. Тому значення слова не є тотожним ні поняттю, ні денотату, ні будь-якій іншій позалінгвальній одиниці. Національно-культурний компонент лексичного значення слова є універсальним нашаруванням,

породженим етнокультурною специфікою сприйняття реалії, яку воно позначає. Водночас мова витворює цілу низку лексем, значення яких можна пояснити не лише через відсилання до вихідної лексеми, тобто спираючись на внутрішньомовні зв'язки, але й з огляду на культурний смисл тієї чи тієї реалії. До таких мовних одиниць належать етнографізми.

5. Семасіологічний аналіз етнографічних лексичних одиниць засвідчує автономність та позиційну (синтаксичну чи лексичну) закріпленість їхньої номінативної функції, а мовні символи як особливий, асоціативно-образний спосіб розуміння та осмислення дійсності дають змогу оцінювати реалії через ту чи іншу мовну модель, конкретний мовний образ.

6. Функціонально-стилістичний аналіз етнографізмів показав, що більша їх частина активно функціонує переважно в художньому мовленні або в сфері фразеології та пареміології української мови. Зокрема, це назви предметів та явищ духовної культури, обрядова та звичаєва лексика, ряд побутовизмів. Решта досліджуваних мовних одиниць належить до пасивного словникового складу лексики сучасної української літературної мови.

7. Народна фразеологія досить повно відображає зміст етнокультури та особливості світобачення мовної спільноти. Це означає, що етнокультура становить мотиваційне тло фразеологічних одиниць. Їх культурно-національні конотації співвідносяться з поняттям “великий вертикальний контекст”, що охоплює знання особливостей історії, традицій, звичаїв, вірувань, тобто всього культурного багатства етносу. Реалізація фразеологічних моделей з ключовими етнографізмами засвідчує (1) міцне “вростання” останніх в українську етнокультуру, (2) активізацію семантичних множників у процесі фразо- і фразеотворення, (3) “переливання” експліцитності й імпліцитності, що підтримує тривалий “вік” фразем, в міцне етнолінгвістичне підґрунтя з подальшою його реалізацією в численних культурно-національних співзначеннях. Фразеологія, її культурно-національна семантика віддзеркалює багатий спектр екстралінгвальних пропозицій, що започатковуються способом життя народу, особливостями його побуту, звичаїв, вірувань і соціально значущого досвіду.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. *Григоренко Т.В.* Етнографізми в сучасній українській мові // Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики: 36. матеріалів загальноуніверситетської звітної наукової конференції студентів, аспірантів і викладачів кафедри української мови та кафедри іноземних мов (11-12 квітня 2000 року). – Умань, 2000. – С. 38-40.

2. *Григоренко Т.В.* Етнокультурний потенціал значення слова (вінок – вінець) // Наука і сучасність. 36. наук. праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2002. Том. XXXIV. – С. 159-167.

3. *Григоренко Т.В.* Концептуальне моделювання та мовна картина (на матеріалі етнокультурної термінології) // Актуальні проблеми менталінгвістики.

Зб. статей за матеріалами III Міжнародн. наукової конференції. У 2 част. Ч. 1. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 7-12.

4. Григоренко Т.В. Етнографічна лексика в „Словарі української мови” за ред. Б.Грінченка // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. V. / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНФУ, 2003. – С. 285-289.

5. Григоренко Т.В. Етнокультурна реконструкція фразеології // Наука і сучасність. Зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 197-203.

АНОТАЦІЯ

Григоренко Т.В. **Етнографічна лексика і фразеологія у складі української літературної мови.** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005.

У дисертації окреслено максимальне коло етнографічних мовних одиниць; проведено системно-структурний аналіз цього матеріалу з огляду на внутрішню форму номінативних одиниць, які розглядаються не тільки на денотативному, а й на концептуальному рівні. При цьому виходимо з того, що внутрішня форма слова є „ідейним стрижнем”, „знаком значення”, який пронизує всі лексико-семантичні групи найменувань, незалежно від їхньої предметно-сислової віднесеності та ареальної закріпленості. З’ясовуємо також параметри культурної семантики та основні принципи парадигматики і функціонування етнографічної лексики.

Загальні теоретичні висновки дисертації дають можливість усебічно осмислити роль і місце етнокультурного компонента в семантиці слова, з’ясувати глибинні конотації мовних одиниць та їх „вертикальний контекст”. Тим самим теоретичне значення дослідження полягає в опрацюванні загальної проблеми взаємозв’язку мови і культури на прикладі окремої тематичної групи лексем і фразем; у визначенні специфіки назв артефактів та своєрідності функціонування групи номенів, об’єднаних на основі процесуально-естетичної функції; у виявленні можливих шляхів дослідження фрагмента мовної картини світу етносу як взаємодії співвіднесених з різними формами свідомості людини мовних одиниць, що належать до різних мовнокультурних парадигм.

Ключові слова: етнографізм, концептуальна сфера, етнокультурний концепт, термін, символ, фразеологізм, ідеографія.

АННОТАЦИЯ

Григоренко Т.В. Етнографическая лексика и фразеология в составе украинского литературного языка. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2005.

Диссертация посвящена изучению одного из шаров современной украинской лексики и фразеологии – этнографических языковых единиц. Рассматриваются понятия *этнографизм, этнографическая лексика и фразеология, этнокультура, картина мира, этнокультурный концепт* и др. Этнографизмы составляют одну из микросистем общеязыкового словаря, поэтому определяется сфера функционирования этих языковых единиц в современном украинском литературном языке. В исследовании определено, что этнографизмы – это слова, обозначающие предметы и понятия, связанные с особенностями быта, материальной и духовной культуры народа, народности или местности и в большинстве своем не являются только узко региональными словами и выражениями. В целом понятие *этнографизм* по своему значению явно шире понятия *обрядовая лексика*.

В диссертации очерчено максимальное поле этнографических языковых единиц, производится их целостное описание, системно-структурный анализ, а также функционирование в различных текстах сквозь призму внутренней формы исследуемых номинативных единиц. Они рассматриваются не только на денотативном, но и на концептуальном уровне, исходя из того что внутренняя форма слова является «знаком значения», который пронизывает все лексико-семантические группы названий независимо от их предметно-смысловой принадлежности и ареальной прикреплённости. Определены параметры культурной семантики и основные принципы парадигматики и функционирования этнографизмов.

Всесторонне осмысливается роль и место этнокультурного компонента в семантической структуре слова, определяются глубинные коннотации языковых единиц и их «вертикальный контекст». В работе прослеживается тесная взаимосвязь языка и культуры, определена специфика названий артефактов и параметры функционирования группы номенов, объединённых процессуально-эстетической функцией.

Выявляются пути исследования фрагмента языковой картины мира украинского этноса как взаимодействие элементов, соотносённых с различными формами сознания человека. Поэтому сосредоточено внимание на специфике языковых единиц, принадлежащих к разным языковым и культурным уровням.

Результаты исследования могут быть использованы в лексикографической практике, в частности, при составлении этнографических и лексических атласов украинского языка, идеографических словарей, а также в этнолингвистических

студиях, при исследовании некоторых проблем исторической лексикологии и лексикографии.

Ключевые слова: этнографизм, концептуальная сфера, этнокультурный концепт, термин, символ, фразеологизм, идеография.

ANOTATION

T.V. Grigorenko. Ethnographic lexics and phraseology in the composition of Ukrainian literature language.

The thesis for the scientific degree of the candidate of Philological Sciences on speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. Kyiv National University named after Taras Shevchenko. – Kyiv, 2005.

The thesis deals with the maximal circle of ethnographical language units. It was done the systemic and structural analysis of this material, dealing with the internal form of the nominal units which is concerning not only the denotative level, but on the conceptual level too. We take into consideration the internal form of the word which is the „ideal base”, the „sing of the meaning”, dealing with the all lexical and semantical groups of nominations independently of their subject-sensual dependence to the real attach. We estimate the parametres of the cultural semantics and the main principles of paradigmatics and the functining of ethnographic lexics.

General theoretical conclusions of the reseach give the possibility to comprehend the role and place of the ethno-cultural component in the semantics of the word taking into consideration the deep connotations of lingual units and their “vertical context”.

The theoretical significance of the work lies in the studying the general problem of the correlation of the language and culture on the example of the certain thematical group of leximes and phrazemes; it was defined the specifics of the artifacts’ name and the functioning peculiarities name’s group, united on the basis of prosessual-esthetic function; it was defined the possible ways of the investigation of the fragment of the lingual picture of the ethnos world and the correlation of the different forms of the consciousness of the man of linguistic units, which belong to the different lingual-cultural paradigms.

Key words: ethnographysm, conceptual sphere, ethno-cultural concept, definition, symbol, phraseology, ideology.

Підписано до друку 08.09.2005р. Формат 60х90^{1/16}.
Ум друк.арк. 1,0. Обл. вид.арк.1,6
Папір офісний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим.

Віддруковано Видавництво „АЛІМІ”
Свід.ДК – 74 від 01.06.2000 р.
20300, м.Умань, вул.Садова,4; тел/факс (04744) 5-26-70
e-mail: almi@ck.ukrtel.net